

نظام حقوقی حاکم بر ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای در حقوق بین‌الملل

سید مصطفی مشکات*

دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی دانشکده حقوق دانشگاه آزاد اسلامی واحد قشم

احمد رضانی

استادیار حقوق کیفری و جرم‌شناسی دانشکده حقوق دانشگاه علم و فرهنگ

سهراب صلاحی

استادیار حقوق کیفری و جرم‌شناسی دانشکده حقوق دانشگاه جامع امام حسین (ع)

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۲/۱۶ - تاریخ تصویب: ۱۳۹۸/۸/۴)

چکیده

آزمایش هسته‌ای، نه تنها تهدیدی علیه صلح و امنیت جهانی به شمار می‌آید، بلکه متناسب با روشی که انجام می‌شود، درجه‌های مختلفی از آلودگی زیست‌محیطی را نیز پدید می‌آورد. بدین منظور، اگرچه کنشگران نظام حقوق بین‌الملل با انشای معاهده‌های قطب جنوب، منع موقتی، جامع آزمایش هسته‌ای و منع سلاح هسته‌ای به ترتیب در سال‌های ۱۹۵۹، ۱۹۶۳، ۱۹۹۶ و ۲۰۱۷، ممنوع‌انگاری آزمایش‌های هسته‌ای را در دستور کار قرار دادند، اما اسناد مذکور دارای چنان نارسایی‌ها و ابهام‌هایی هستند که هنوز نتوانسته‌اند راهبرد حقوقی شایسته‌ای را در برابر آزمایش‌های هسته‌ای به وجود آورند. از این رو، مهم‌ترین آسیب‌های معاهدات یادشده را حسب مورد عدم تعریف آزمایش و انفجار هسته‌ای و تعیین قلمرو آن، غفلت از تبیین مسئولیت مدنی و سازوکار جبران خسارت ناشی از آزمایش‌های هسته‌ای، ایجاد شرایط دشوار برای لازم‌الاجراشدن و امکان شرط انصراف تشکیل می‌دهند. افزون بر نارسایی‌های حقوق بین‌الملل قراردادی، در میان سایر منابع حقوق بین‌الملل نیز حکم صریحی مبنی بر ممنوعیت آزمایش هسته‌ای دیده نمی‌شود. با این اوصاف، در جستار پیش رو، بر آنیم تا با تبیین نظام حقوقی حاکم بر ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای در حقوق بین‌الملل، مهم‌ترین آسیب‌های آن را انشا و راهکارهایی برای آن‌ها ارائه کنیم.

واژگان کلیدی

آزمایش هسته‌ای، انفجار هسته‌ای، سلاح هسته‌ای، خلع سلاح، منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای.

مقدمه

هم‌زمان با کشف انرژی هسته‌ای در دههٔ چهل قرن بیستم میلادی، آنچه پیش از هر موضوع دیگری ذهن جامعهٔ جهانی را به خود مشغول ساخت، استفاده از انرژی یادشده در حوزهٔ ساخت و توسعهٔ سلاح‌هایی بود که از توان تخریب شدیدی برخوردار هستند. در این مسیر، هنوز چند سالی از کشف انرژی هسته‌ای نگذشته بود که ایالات متحدهٔ آمریکا در سال ۱۹۴۵ به انجام نخستین آزمایش سلاح هسته‌ای در ایالت نیومکزیکو اقدام کرد (Nystuen, Casey, 1959). تابعان جامعهٔ بین‌الملل در سال ۱۹۵۹ با وضع معاهدهٔ قطب جنوب^۱ برای اولین بار، ممنوعیت انجام آزمایش‌های هسته‌ای را در دستور کار قرار دادند. با وجود این، سند مرفوم به خاطر آنکه دامنهٔ محدودی از آزمایش‌های هسته‌ای را پوشش می‌داد، دستاورد چندان مهمی نداشت. در ادامه و در سال ۱۹۶۳، کنشگران نظام حقوق بین‌الملل به ترسیم معاهدهٔ منع نسبی آزمایش‌های هسته‌ای^۲ پرداختند که اگرچه آن سند به طور خاص به ممنوع‌انگاری انجام آزمایش‌های هسته‌ای پرداخته بود ولی به جهت دربرنگرفتن آزمایش‌های هسته‌ای زیرزمینی، بازدارندگی مناسبی را پدید نیاورد. به دنبال وضع سند بین‌المللی پیش‌گفته، آخرین تلاشی که توسط جامعهٔ جهانی در قبال ممنوعیت انجام آزمایش‌های هسته‌ای انجام شد، به سال ۱۹۹۶ و وضع معاهدهٔ منع کامل انجام آزمایش‌های هسته‌ای^۳ بازمی‌گردد؛ سند مزبور با برطرف کردن پاره‌ای از نارسایی‌های معاهدهٔ سال ۱۹۶۳، گام مثبتی در ممنوع‌انگاری تمامی آشکال آزمایش هسته‌ای به شمار می‌رود. البته با وجود مزایای موجود در معاهدهٔ منع کامل انجام آزمایش‌های هسته‌ای، نمی‌توان از برخی کاستی‌ها و آسیب‌های آن، به ویژه در حوزهٔ جبران خسارت ناشی از عملیاتی‌نمودن آزمایش‌های هسته‌ای چشم پوشید. بیشتر نارسایی‌هایی که در اسناد مذکور دیده می‌شود به نبود پیش‌بینی سازوکار جبران خسارت برای قربانیان آزمایش هسته‌ای، ابهام در تعاریف آزمایش و انفجار هسته‌ای و پاره‌ای دیگر از موارد بازمی‌گردد.

1. The Antarctic Treaty. In order to see this treaty, refer to the following link: https://www.ats.aq/documents/keydocs/vol_1/vol1_2_AT_Antarctic_Treaty_e.pdf (Last visit: February 15, 2019)

2. The Partial Nuclear Test Ban Treaty (PTBT). To see this treaty, refer to the following link: <https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=08000002801313d9> (Last visit: February 15, 2019)

3. The Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty (CTBT). In order to see this treaty, refer to the following link: <https://www.un.org/disarmament/wmd/nuclear/ctbt/> (Last visit: February 15, 2019)

کنوانسیون منع سلاح هسته‌ای در سال ۲۰۱۷^۱ که به ممنوع‌انگاری استفاده از سلاح هسته‌ای اختصاص یافته، در قبال آزمایش‌های هسته‌ای نیز سکوت نکرده است. به این دلیل، منع انجام آزمایش هسته‌ای و سایر وسایل انفجاری هسته‌ای توأم با ترسیم نظام حمایتی ملی و بین‌المللی برای قربانیان مربوط، مختصات راهبرد ضد آزمایش هسته‌ای را به موجب سند پیش‌گفته تشکیل می‌دهند. البته ناگفته نماند که سند مزبور نیز هنوز قدرت اجرایی نیافته است. افزون بر اسناد بین‌المللی وضع‌شده در خصوص ممنوعیت انجام آزمایش‌های هسته‌ای که پیش‌تر بدان اشاره شد، هیچ‌یک از قواعد دیگر حقوق بین‌الملل، ممنوع‌انگاری آزمایش‌های هسته‌ای را مورد شناسایی قرار نداده است.

پرسشی که اکنون فراروی مخاطب قرار می‌گیرد آن است که مهم‌ترین آسیب‌های حقوق بین‌الملل در قبال ممنوع‌انگاری آزمایش هسته‌ای دایر بر چه مواردی است؟ در پاسخ باید گفت: اگرچه جامعه جهانی در قبال ممنوع‌انگاری آزمایش هسته‌ای، تاکنون اسناد چندی را وضع کرده است، منتها به جهت وجود نارسایی‌ها و ابهام‌های موجود، هنوز تدابیر مزبور به بار ننشسته و ناتمام مانده است. بدین ترتیب، اسناد مذکور از آسیب‌های مهمی، از جمله در خصوص تعریف آزمایش و انفجار هسته‌ای و تبیین قلمرو آن، غفلت از مسئولیت مدنی و سازوکار جبران خسارت در مورد قربانیان آزمایش هسته‌ای، امکان انصراف و شرایط سخت برای لازم‌الاجراشدن برخوردار هستند. افزون بر این، با کنکاش در آرای دیوان بین‌المللی دادگستری و قطعنامه‌های اخیر سازمان ملل در قبال آزمایش‌های هسته‌ای اخیر کره شمالی، ملاحظه می‌شود که آزمایش هسته‌ای در دیگر منابع حقوق بین‌الملل ممنوع‌انگاری نشده است. با توجه به مطالب اخیر گفتنی است، از آنجایی که قرار است در سال ۲۰۲۰، کنفرانس بازنگری در خصوص معاهده منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای برگزار شود، ضروری است تا در مرحله اول، کمبودها و نارسایی‌های ناظر بر ممنوعیت انجام آزمایش‌های هسته‌ای در حقوق بین‌الملل واکاوی شود؛ سپس راهکارهای مناسبی برای رفع آن‌ها مورد انشا قرار گیرد. بر این اساس، در راستای الگوبرداری از ساختار ناظر بر یک نگارش علمی، نخست به مفهوم‌شناسی اقدام می‌شود.

1. The Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons (TPNW), or the Nuclear Weapon Ban Treaty. To see this treaty, refer to the following link: <https://undocs.org/A/CONF.229/2017/8> (Last visit: February 15, 2019)

تا زمان نگارش این سطور، هفتاد دولت، کنوانسیون منع سلاح هسته‌ای ۲۰۱۷ را امضا کرده‌اند. به نقل از:

<http://disarmament.un.org/treaties/tpnw> (Last visit: February 15, 2019)

۱. تعریف آزمایش هسته‌ای

آزمایش هسته‌ای تاکنون در هیچ‌یک از اسناد بین‌المللی تعریف نشده است؛ به این دلیل که در مرحله اول، به کاربرد اصطلاحات فنی باعث انتشار اطلاعات حساس می‌شود و به دنبال آن، اجماع جهانی بر سر تعریف آن، زمان‌بر و البته توأم با تلاش بسیار است (Dahlman, Mackby, 2011: 21). با وجود این و بنا بر تعریفی روشن، آزمایش هسته‌ای عبارت است از فرایند انفجار سلاح هسته‌ای جهت ارزیابی میزان اثربخشی آن. در این باره باید یادآور شد، لزوماً این‌طور نیست که برای توسعه برنامه سلاح‌های هسته‌ای، آزمایش هسته‌ای انجام شود؛ در این خصوص و برای نمونه، بمب هسته‌ای که ایالات متحده آمریکا در هیروشیما منفجر کرد، پیش از آن هرگز آزمایش نشده بود. در حقیقت، بمب مزبور از لحاظ مواد تشکیل‌دهنده و طراحی، با بمبی که پیش از آن، ایالات متحده آن را آزمایش کرده بود، تفاوت داشت (Dahlman, Mykkeltveit, & Haak, 2009: 9). در مورد تعریف اخیر باید گفت، تحدید قلمرو آزمایش هسته‌ای به سلاح هسته‌ای چندان مناسب به نظر نمی‌رسد، بلکه نزدیک به صواب آن است که هر نوع انفجار هسته‌ای را در شمار آزمایش هسته‌ای قرار داد؛ فارغ از آنکه چنین آزمایشی جهت ارزیابی میزان اثربخشی سلاح هسته‌ای انجام شده باشد یا خیر.

۲. رژیم حقوقی بین‌المللی ناظر بر آزمایش هسته‌ای

در این بخش، به بررسی نظام حقوقی حاکم بر آزمایش‌های هسته‌ای در عرصه حقوق بین‌الملل پرداخته می‌شود. بدین‌سان، در مرحله اول، معاهدات بین‌المللی مرتبط کنکاش می‌شوند.

۲.۱. معاهدات بین‌المللی

در این بخش از فرایند پژوهش، به معرفی آن دسته از اسناد بین‌المللی می‌پردازیم که در مسیر ممنوعیت آزمایش هسته‌ای وضع شده‌اند.

۲.۱.۱. معاهده قطب جنوب ۱۹۵۹^۱

اندیشه خالی نگه‌داشتن برخی مناطق از سلاح هسته‌ای در اواخر دهه پنجاه قرن بیستم میلادی شکل گرفت (ساعد، ۱۳۸۱: ۲۰۲). بدین‌ترتیب، نخستین سند بین‌المللی که به ممنوعیت انجام آزمایش هسته‌ای پرداخت، معاهده قطب جنوب در سال ۱۹۵۹ است. این معاهده که در سال ۱۹۵۹ و با امضای دوازده کشور از جمله ایالات متحده آمریکا به تصویب رسید، چند سال

1. Antarctic Treaty. In order to see the treaty text, refer to the following link: <https://www.state.gov/t/avc/trty/193967.htm#treaty>. (Last visited: 6/8/2017)

بعد، یعنی در سال ۱۹۶۱ وارد مرحله اجرایی شد. البته از آن زمان تا کنون، بسیاری دیگر از کشورها نیز معاهده پیش‌گفته را امضا و تصویب کرده‌اند.^۱

اگرچه معاهده قطب جنوب، ممنوعیت انجام آزمایش هسته‌ای را تنها برای قطب جنوب پیش‌بینی کرده است (محمودی و محمودی، ۱۳۹۵: ۴۹) ولی این برای نخستین‌بار در تاریخ معاهدات بین‌المللی است که به صراحت انجام آزمایش هسته‌ای، هرچند به طور نسبی ممنوع اعلام می‌شد. نویسندگان معاهده یادشده با تصریح به «انفجار هسته‌ای»،^۲ دامنه ممنوع‌انگاری آزمایش‌های هسته‌ای را گسترش دادند. بدین ترتیب، تنها آزمایش مربوط به سلاح هسته‌ای ممنوع اعلام نشد، بلکه هر نوع انفجار هسته‌ای، خواه در مورد سلاح یا غیر آن، وصف ممنوعیت به خود گرفت. با وجود این، از آنجا که قلمرو معاهده یادشده، تنها قطب جنوب را دربرمی‌گیرد، بدیهی است که نمی‌تواند سازوکار مناسب جهانی را در برخورد با انجام آزمایش‌های هسته‌ای پدید آورد.

۲.۱.۲. معاهده منع جزئی آزمایش هسته‌ای ۱۹۶۳^۳

معاهده منع جزئی آزمایش هسته‌ای در پنجم آگوست ۱۹۶۳ توسط سه قدرت هسته‌ای، یعنی ایالات متحده آمریکا، شوروی و بریتانیا و پاره‌ای دیگر از کشورهای غیرهسته‌ای به امضا رسید. طبق بند «الف» از قسمت اول ماده ۱ معاهده یادشده، هرگونه آزمایش هسته‌ای و یا انفجار هسته‌ای در فضای جو و خارج از آن و همچنین زیر دریا ممنوع است. با این حال، انجام آزمایش در زیر زمین ممنوع اعلام نشده بود (Schwelb, 1964: 642). البته برحسب بند «ب» از قسمت اول ماده ۱ سند مذکور، این موضوع بدان معنا نیست که انجام آزمایش‌های هسته‌ای در زیر زمین، مطلقاً آزاد خواهد بود، بلکه آن دسته از آزمایش‌های هسته‌ای که در زیر زمین انجام و موجب شوند که آثار مواد رادیواکتیو در خارج از منطقه سرزمینی و یا تحت کنترل دولت آزمایش‌کننده پدیدار گردد، ممنوع اعلام شده است (Hansen, 2006: 6). از این رو، در همان زمان، انگلیس و ایالات متحده آمریکا در صحرای نوادا بدون آنکه تعهدات موجود در معاهده مورد بحث را نقض کنند، به همکاری گسترده‌ای در مورد آزمایش‌های هسته‌ای زیرزمینی اقدام کردند (غریب‌آبادی، ۱۳۸۳: ۸۴ - ۸۵). معاهده منع جزئی آزمایش هسته‌ای به لحاظ مقررات اجرایی از ضعف عمده‌ای برخوردار است؛ چراکه دولت‌ها به راحتی می‌توانند به

1. For getting further information about this matter, refer to the following link: <http://www.ats.aq/e/ats.html>. (Last visited: 6/8/2017)

2. Nuclear explosion.

3. The Partial Test Ban Treaty (PTBT or the Moscow Treaty). In order to see this treaty, refer to the following link: http://www.nuclearfiles.org/menu/library/treaties/partial-test-ban/trty_partial-test-ban_1963-10-10.html. (Last visited: 6/8/2017)

انصراف از معاهده مزبور اقدام کنند؛ در این خصوص و برحسب آنچه در قسمت «شرط انصراف»^۱ گفته شده است: چنانچه دولتی تصمیم بگیرد که رویدادهای غیرمعمول مرتبط با موضوع این معاهده، منافع عالی کشورش را به خطر می‌اندازد، حق دارد با اعمال حاکمیت ملی، از معاهده مذکور انصراف دهد. اگرچه این شرط، محدودیت‌های معینی را وضع می‌کند ولی زبان مبهمی داشته و ضوابط اجرایی آن نیز دامنه وسیعی را پوشش می‌دهد (Rietiker, 2017: 2).

۳.۱.۲. معاهده منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای ۱۹۹۵^۲

یکی از معاهداتی که به صورت ضمنی به موضوع آزمایش‌های هسته‌ای اشاره کرده است، معاهده منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای است. در این زمینه، سه رکن موجود در معاهده مذکور را منع اشاعه، خلع سلاح و حق استفاده صلح‌آمیز از انرژی هسته‌ای تشکیل می‌دهد (Davis, 2016: 83). بر اساس ماده ۶ معاهده منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای، هریک از طرفین معاهده متعهد هستند تا نسبت به ادامه مذاکره توأم با حسن‌نیت جهت اتخاذ تدابیر مؤثر در راستای پایان‌دادن به مسابقه تسلیحات هسته‌ای اقدام کنند. از این رو، اگرچه عنوان ممنوعیت انجام آزمایش‌های هسته‌ای در ماده یادشده بیان نشده است ولی دولت‌های عضو معاهده موظف هستند تا در زمینه پایان‌دادن به سلاح‌های هسته‌ای، مذاکرات را دنبال کنند. بدین‌سان، از آنجا که حجم بیشتر آزمایش‌های هسته‌ای را ارزیابی میزان اثربخشی سلاح‌های هسته‌ای تشکیل می‌دهد، بنابراین زمانی که فرایند پایان‌دادن به مسابقه تسلیحات هسته‌ای از سوی دولت‌های عضو دنبال می‌شود، مقدمه آن، یعنی پایان‌دادن به انجام آزمایش‌های هسته‌ای نیز باید مورد نظر قرار گیرد. از سوی دیگر، مطابق با ماده ۲ معاهده منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای، هریک از دولت‌های غیر دارنده سلاح هسته‌ای^۳ موظف هستند تا از دریافت سلاح هسته‌ای یا هرگونه وسایل انفجاری هسته‌ای دیگری خودداری کنند. افزون بر این، دولت‌های مزبور متعهد هستند تا از هرگونه ساخت یا تحصیل سلاح هسته‌ای و یا سایر وسایل انفجاری هسته‌ای، از هر طریقی، بپرهیزند. همچنین این دولت‌ها متعهد هستند تا از جست‌وجو یا دریافت هرگونه کمک برای ساخت سلاح هسته‌ای یا سایر وسایل انفجاری خودداری کنند. بدین‌ترتیب می‌توان گفت، ماده ۲ معاهده یادشده به نوعی تدابیری را مبنی بر پیشگیری از انجام آزمایش هسته‌ای به عهده دولت‌های غیر دارنده سلاح هسته‌ای گذارده است؛ به این

1. Withdrawal clause.

2. Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT). In order to see this treaty, refer to the following link: <https://www.un.org/disarmament/wmd/nuclear/npt/>. (Last visited: 6/8/2017)

3. Non-nuclear-weapon State.

دلیل، هریک از دولت‌های مذکور که معاهده پیش‌گفته را پذیرفته، چنانچه به آزمایش هسته‌ای اقدام کند، ماده ۲ معاهده منع گسترش سلاح‌های را نقض کرده است.

۴.۱.۲. معاهده منع کامل آزمایش هسته‌ای ۱۹۹۶^۱

بعد از پایان جنگ سرد، پنج قدرت هسته‌ای تصمیم گرفتند تا در حوزه ممنوعیت آزمایش هسته‌ای وارد مذاکره شوند. این مذاکرات که در شهر ژنو سوییس و در اثنای کنفرانس خلع سلاح سازمان ملل متحد انجام شد، سرانجام در سال ۱۹۹۶ با انشای معاهده منع کامل آزمایش هسته‌ای به ثمر نشست (Hansen, 2006: 10). معاهده مذکور از اقدامات مثبت جامعه جهانی شمرده می‌شود که اگرچه تمامی آزمایش‌های انفجار هسته‌ای را به طور کامل ممنوع اعلام کرده ولی هنوز از قدرت اجرایی برخوردار نشده است. سند یادشده در لوای معاهده‌ای با بازدهی صفر^۲ مورد احتساب قرار گرفته است؛ این بدان معناست که معاهده مزبور تمامی آزمایش‌های هسته‌ای، هرچند آن قسم را که در مسیر اهداف صلح‌آمیز فناوری هسته‌ای مورد اجرا قرار می‌گیرند، ممنوع اعلام کرده است (Council, Studies, Commission on Geosciences, & Monitoring, 1997: 9). یکی از مهم‌ترین تدابیر موجود در معاهده منع کامل آزمایش هسته‌ای، تأسیس سازمان منع جامع آزمایش هسته‌ای^۳ است؛ در این زمینه، طبق ماده ۲ معاهده پیش‌گفته، هدف از تأسیس سازمان مذکور، دستیابی به اهداف معاهده و اطمینان از اجرای مقررات آن دانسته شده است.^۴

معاهده منع کامل آزمایش هسته‌ای به موازات منع جملگی اشکال آزمایش‌های هسته‌ای، به پیش‌بینی نظام نظارت جهانی^۵ به منظور شناسایی علائم مربوط به آزمایش هسته‌ای در سراسر دنیا نیز اقدام کرده است. یکی دیگر از ویژگی‌های معاهده منع کامل آزمایش هسته‌ای، شرط تصویب تعداد معین و مصرح برخی از کشورهاست (ساعد، ۷۹ و ۱۳۷۸: ۱۱۳). در واقع، نویسندگان معاهده، شرایطی را برای اجرایی‌شدن آن ترسیم کرده‌اند که تاکنون سابقه‌ای در نظام حقوق بین‌الملل نداشته است (رجبی و تراز، ۱۳۹۴: ۱۸۸). بر این اساس، سند مذکور زمانی لازم‌الاجرا

1. The Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty (CTBT). In order to see this treaty, refer to the following link: <http://www.nti.org/learn/treaties-and-regimes/comprehensive-nuclear-test-ban-treaty-ctbt/>. (Last visit: February 24, 2019)

معاهده منع کامل آزمایش هسته‌ای با وجود مخالفت هند، تقریباً به اتفاق همه دولت‌های حاضر در کنفرانس خلع سلاح، در ۱۱ سپتامبر ۱۹۹۶ تصویب و به مجمع عمومی سازمان ملل متحد تقدیم شد (ممتاز، ۱۳۹۰: ۶۸).

2. A zero-yield treaty

3. Comprehensive Nuclear Test-Ban Treaty Organization

4. The Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty Organization Preparatory Commission (CTBTO PrepCom).

5. International monitoring system. (IMS)

می‌گردد که ۴۴ کشور^۱ که اسامی ایشان در پیوست دو آن سند بیان شده است، به تصویب آن اقدام کنند (Medalia, 2010: 1-2). تا زمان انشای این سطور، از میان ۴۴ کشور یادشده، هشت کشور هنوز به تصویب معاهده مزبور اقدام نکرده‌اند. بدین‌سان، کشورهای مصر، ایالات متحده آمریکا، پاکستان، اسرائیل، چین، کره شمالی، هند و ایران در شمار کشورهایی هستند که معاهده مذکور را تصویب نکرده‌اند (Fukui, 2017: 185).

با این همه، باید توجه داشت که معاهده منع کامل آزمایش هسته‌ای، راهبرد مقابله با سلاح هسته‌ای را پیگیری نمی‌کند؛ چراکه بعد از حدود دو دهه از وضع معاهده یادشده، تمام دولت‌های هسته‌ای، از جمله کشورهایی مثل ایالات متحده آمریکا که آزمایش‌های هسته‌ای بزرگی را در طول تاریخ انجام دادند و حتی کشورهایی همچون پاکستان که آزمایش‌های محدودی را اجرا کرده‌اند، بر این باور هستند که می‌توانند به طراحی و توسعه سلاح‌های هسته‌ای بدون آزمایش کردن آن‌ها اقدام کنند؛ در صورتی که این دسته از کشورها با معاهده پیش‌گفته موافقت کرده‌اند (Mian, 2016: 310).

۵.۱.۲. معاهده منع سلاح هسته‌ای ۲۰۱۷^۲

معاهده جدیدی که در راستای ممنوعیت سلاح‌های هسته‌ای در سال ۲۰۱۷ به تصویب جامعه جهانی رسید، از مقررات مناسبی در زمینه آزمایش هسته‌ای نیز برخوردار است. معاهده یادشده بدون هرگونه قیدوبندی، سلاح‌های هسته‌ای را غیرقانونی اعلام می‌کند و راهی مطمئن برای از بین بردن کامل آن‌ها به وجود می‌آورد. این معاهده پاسخی به نگرانی‌های عمیق جامعه بین‌المللی به شمار می‌آید که طی آن، هرگونه استفاده از سلاح‌های هسته‌ای را باعث آسیب فاجعه‌بار، گسترده و بلندمدت به مردم و سیاره ما می‌داند (Denis, 2018: 64).

اگرچه در فرایند مذاکرات و تصویب معاهده منع سلاح هسته‌ای، کشورهای دارای سلاح هسته‌ای حضور نداشتند و این احتمال مطرح است که در سال‌های آینده نیز به امضای این معاهده اقدام نکنند اما این موضوع باعث انتقادی ارزش معاهده منع سلاح هسته‌ای نمی‌شود. در واقع، پاسخ دولت‌های دارنده سلاح هسته‌ای به ایده مذاکرات مربوط به معاهده منع سلاح هسته‌ای نشان می‌دهد که ممنوعیت قانونی سلاح هسته‌ای، آن‌ها را پریشان کرده است (Fihn, 2017: 45).

1. To see these countries, refer to the following link: <https://www.ctbto.org/the-treaty/status-of-signature-and-ratification/>. (Last visited: 6/8/2017)

2. To see the current status of this treaty, refer to the following link: <https://www.un.org/disarmament/wmd/nuclear/ctbt/> (Last visit: February 24, 2019)

3. Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapon (TPNW). To see this treaty, refer to the following link: <https://www.un.org/disarmament/ptnw/> (Last visit: February 23, 2019)

در این زمینه، ماده ۱ معاهده یادشده که به احصای دامنه اعمال ممنوعه اقدام کرده، منع آزمایش هسته‌ای را نیز مورد اهتمام قرار داده است. بدین‌گونه، بر اساس قسمت «الف» از بند ۱ ماده ۱ معاهده پیش‌گفته، هریک از دولت‌های عضو متعهد می‌شود تا هرگز و تحت هیچ شرایطی به آزمایش سلاح هسته‌ای و یا سایر وسایل انفجاری هسته‌ای اقدام نکنند. اگرچه معاهده منع سلاح هسته‌ای به طور اختصاصی در راستای منع آزمایش هسته‌ای وضع نشده است اما از تدابیر مناسبی در قبال ممنوعیت آزمایش‌های هسته‌ای برخوردار است؛ بدین‌صورت، تدابیر پیش‌گفته از قرار زیر است:

الف) حمایت از قربانیان آزمایش هسته‌ای یا سایر وسایل انفجاری هسته‌ای (برحسب بند ۴ ماده ۷ معاهده مذکور)؛

ب) تدابیر لازم جهت رفع آلودگی زیست‌محیطی (بند ۲ ماده ۶ معاهده پیش‌گفته)؛

پ) شرایط نه چندان پیچیده برای لازم‌الاجرا شدن (بند ۱ ماده ۱۵ معاهده یادشده).

۲.۲. عرف بین‌الملل

یکی دیگر از منابع حقوق بین‌الملل وفق ماده ۳۸ اساسنامه دیوان بین‌المللی دادگستری، عرف است. در خصوص این مهم که آیا عرف بین‌الملل دربردارنده حکمی در زمینه آزمایش هسته‌ای هست یا خیر، رأی مشورتی دیوان بین‌المللی دادگستری مبنی بر «قانونی بودن تهدید یا استفاده از سلاح‌های هسته‌ای»^۱ در سال ۱۹۹۶ قابل اشاره است. بنا به رأی مزبور، حکم ممنوعیت انجام آزمایش هسته‌ای هنوز در لوای یک قاعده عرفی بین‌المللی درنیامده است.

با وجود این، دیوان در رأی مشورتی سال ۱۹۹۵ بیان کرد که امروزه، دولت‌ها بر اساس تعهدی عام که بخشی از حقوق بین‌الملل مربوط به محیط زیست است، باید اطمینان یابند که فعالیت‌های داخل در قلمرو یا حوزه کنترل ایشان، آسیبی بر محیط زیست دیگر کشورها یا مناطق خارج از قلمرو آنها وارد نمی‌آورد. قاعده مذکور که به اصل «تریل اسملتر»^۳ نامبردار شد، در اعلامیه استکهلم ۱۹۷۲^۴ و ریو ۱۹۹۲^۵ نیز مورد تصریح قرار گرفت (حسینی آزاد و محمدی، ۱۳۹۳: ۷۵ - ۷۶). در این باره، برخی از نویسندگان بر این باور هستند که مطابق با آموزه‌های

1. "Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons".

2. In order to see this advisory opinion, refer to the following link:

<https://www.icj-cij.org/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf> (Last visit: February 20, 2019)

3. Trail Smelter Principle.

اصل یادشده که برگرفته از رأی سال ۱۹۴۱ دادگاه داوری تریل اسملتر است، اشعار می‌دارد: هیچ کشوری حق ندارد از سرزمین خود به گونه‌ای استفاده کند یا اجازه استفاده از آن را بدهد که باعث آسیب‌رساندن به قلمرو کشور دیگری شود (پورهاشمی و ازغند، ۱۳۹۲: ۲۰۷).

4. Stockholm Declaration

5. Rio Declaration

حقوق بین‌الملل مدرن مبنی بر حفاظت از محیط زیست، دست‌کم در مورد آزمایش‌های هسته‌ای جوی، بیرون از جو و زیر آب، این امکان وجود دارد که منع آزمایش هسته‌ای به عنوان یک قاعده عرفی بین‌المللی درآمده باشد (Rietiker 2017: 3). در این زمینه، جورج بون^۱ نخستین مشاور حقوقی آژانس کنترل و خلع سلاح ایالات متحده آمریکا^۲ با انتشار مقاله‌ای در سال ۱۹۹۹ اعلام کرد یک قاعده بین‌المللی یا دست‌کم یک الزام سیاسی در میان دولت‌ها علیه آزمایش هسته‌ای وجود دارد. این موضوع، منصرف از لازم‌الاجراشدن معاهده منع جامع آزمایش‌های هسته‌ای است. بر اساس دیدگاه برخی دیگر از صاحب‌نظران و دانشمندان حقوق بین‌الملل، امروزه ممنوعیت انجام آزمایش هسته‌ای در جو زمین در قالب یک قاعده عرفی بین‌المللی قرار گرفته است (Nystuen, Casey-Maslen, & Bersagel, 2014:316).

به بیان روشن‌تر، با احتساب خسارت‌های زیست‌محیطی ناشی از اشکال متعدد آزمایش‌های هسته‌ای، به ویژه آزمایش‌های جوی و دریایی، می‌توان این استدلال را تقویت کرد که در مرحله کنونی، قاعده عرفی حقوق بین‌الملل مبنی بر ممنوعیت انجام آزمایش‌های هسته‌ای وجود دارد. بدین ترتیب، چنانچه خسارت‌های زیست‌محیطی آزمایش‌های یادشده به طور روشنی تبیین و کارشناسی شود، امکان استفاده از قواعد عرفی برای ممنوع‌انگاری چنین آزمایش‌هایی وجود دارد. با وجود این، بررسی‌ها نشان می‌دهد که انجام آزمایش هسته‌ای [با وجود خسارت‌های زیست‌محیطی] هنوز به عنوان یک قاعده عرفی بین‌المللی درنیامده است. در توجیه این ادعا، می‌توان به قطعنامه شماره ۲۳۱۰ شورای امنیت سازمان ملل متحد^۳ که در ۲۳ سپتامبر ۲۰۱۶ به مناسبت بیستمین سالگرد تصویب معاهده منع کامل آزمایش‌های هسته‌ای صادر شد، اشاره کرد؛ در این قطعنامه اگرچه شورای امنیت، انجام آزمایش‌های یادشده را تهدیدی علیه صلح و امنیت بین‌المللی معرفی می‌کند، آن را نقض حقوق بین‌الملل^۴ به شمار نمی‌آورد. همچنین باید افزود، به موجب قطعنامه ۲۳۷۱ شورای امنیت مورخ ۵ آگوست ۲۰۱۷^۵، انجام آزمایش‌های هسته‌ای کره شمالی، نقض حقوق بین‌الملل اعلام نشده است (Rietiker, 2017: 3).

1. George Bunn

2. The U.S. Arms Control and Disarmament Agency (ACDA)

3. In order to see this resolution, refer to the following link:

https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2310 (Last visit: February 19, 2019)

4. In violation of international law.

5. To see this resolution, refer to the following link: <http://unscr.com/en/resolutions/2371> (Last visit: February 19, 2019)

۲.۳. آرای دیوان بین‌المللی دادگستری

دیوان بین‌المللی دادگستری^۱ در زمینه موضوع آزمایش هسته‌ای تاکنون چند رأی مشورتی صادر کرده است؛ بدین‌سان، مهم‌ترین پرونده‌های مرتبط با انجام آزمایش هسته‌ای که تاکنون در نهاد قضایی مذکور بررسی شده است، به ترتیب زیر معرفی و واکاوی می‌شود:

۲.۳.۱. پرونده نیوزلند علیه فرانسه

نیوزلند در تاریخ ۹ می ۱۹۷۳ به خاطر انجام آزمایش‌های هسته‌ای فرانسه در جنوب اقیانوس آرام، به طرح شکایت علیه آن کشور در دیوان بین‌المللی دادگستری اقدام کرد. دولت نیوزلند از دیوان درخواست قضاوت نمود و اعلام داشت که انجام آزمایش‌ها در منطقه اقیانوس آرام جنوبی به وسیله دولت فرانسه که موجب بارش مواد رادیواکتیو می‌شود، بر اساس حقوق بین‌الملل متضمن نقض حقوق نیوزلند است و آزمایش‌های بعدی از این نوع، این حقوق را نقض خواهد کرد. دیوان در رأی خود^۲ در قضیه آزمایش‌های هسته‌ای با نُه رأی در مقابل شش رأی احراز کرد که دعوای نیوزلند دیگر موضوعیتی نداشته و در نتیجه، لزومی ندارد دیوان در آن قضیه حکمی صادر کند. در این خصوص، دیوان مقرر می‌دارد، از آنجا که فرانسه تعهدی را مبنی بر عدم انجام بعدی آزمایش‌های هسته‌ای در جو اقیانوس آرام، پذیرفته است، بنابراین خواسته نیوزلند برآورده شده و دیگر اختلافی باقی نمی‌ماند که دیوان به آن رسیدگی کند (ضیایی و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۶۹ و ۲۹۹).

۲.۳.۲. پرونده استرالیا علیه فرانسه

پرونده دیگری که در زمینه انجام آزمایش‌های هسته‌ای فرانسه در جنوب اقیانوس آرام در دیوان بین‌المللی دادگستری اقامه شد، دعوای استرالیا علیه فرانسه^۳ است. این پرونده که در تاریخ ۹ می ۱۹۷۳ [در همان تاریخ اقامه دعوای نیوزلند علیه فرانسه] از سوی استرالیا علیه فرانسه در دیوان بین‌المللی دادگستری طرح شد، به سرنوشتی شبیه دعوای نیوزلند علیه فرانسه گرفتار شد. در این باره، استرالیا با تأکید دیوان بر بدون قیدوشرط بودن اصل ۲۱ اعلامیه استکلهم ادعا می‌کند که فرانسه با توجه به وظیفه حُسن همسایگی و قواعد مسئولیت دولت‌ها، حاکمیت استرالیا را نقض کرده است. در واقع، بر اساس حق ذاتی، استرالیا حق حاکمیت بر قلمرو خود را داشته و بدون رضایت این کشور، نباید هیچ‌گونه نشت، ریزش و ذخیره مواد

1. International court of justice (ICJ)

2. Nuclear test case (New Zealand v. France). In order to see the text of the case, refer to the following link: <http://www.icj-cij.org/en/case/59>. (Last visit: 6/8/2017)

3. Nuclear test case (Australia v. France). In order to see the text of this case, refer to the following link: <http://www.icj-cij.org/en/case/58>. (Last visit: 6/8/2017)

راديوکتیو در قلمرو آن انجام شود. سرانجام، دیوان با مدنظر قرار دادن اظهارات رسمی مقامات فرانسه مبنی بر ادامه ندادن آزمایش‌های یادشده و البته منتفی شدن موضوع اختلاف در زمان استماع دعوا، اعلام کرد در زمان کنونی، اختلافی وجود ندارد تا دیوان نسبت به آن رسیدگی کند. شوربختانه، دیوان وارد ماهیت قضیه نشد؛ اگرچه فرصت توسعه مسئولیت دولت‌ها در قبال آسیب‌های زیست‌محیطی را نیافت (پورهایمی و ازغند، ۱۳۹۲: ۲۰۳-۲۰۶).

از آنچه گذشت، برمی‌آید که دیوان بین‌المللی دادگستری، به طور کلی حکمی را در مورد ممنوعیت انجام آزمایش هسته‌ای برحسب موازین بین‌المللی تبیین نکرده است، بلکه تنها به پایان‌دادن مورد دعوی و به دنبال آن، تعهدات مدعی‌علیه (فرانسه) نسبت به ادامه ندادن آزمایش‌های هسته‌ای اشاره می‌کند.

به سخن دیگر، دیوان بین‌المللی دادگستری اشعار می‌دارد که به جهت توقف سلاح‌های هسته‌ای به وسیله فرانسه [اظهارات فرانسه مبنی بر توقف این شکل از آزمایش‌های هسته‌ای و از آن به بعد، انجام آزمایش‌ها تنها به شکل زیرزمینی]، موضوع درخواست شده از دیوان به وسیله تحقق خواسته خواهان، حل‌وفصل شده است. به عبارتی، «دیوان بین‌المللی دادگستری تصمیم گرفت تا تصمیمی اتخاذ نکند» (Franck, 1975: 612-613).^۱

۳.۲.۳. دعوی جزایر مارشال علیه تمام کشورهای صاحب سلاح هسته‌ای

با توجه به اینکه در بازه زمانی بین سال‌های ۱۹۴۶ تا ۱۹۵۸، بیش از بیست آزمایش هسته‌ای در جزایر مارشال^۲ انجام شد، دولت جزایر مارشال در سال ۲۰۱۴، پرونده‌ای را علیه تمامی کشورهای صاحب سلاح هسته‌ای تقدیم دیوان بین‌المللی دادگستری کرد تا آن‌ها را به پیگیری در خصوص معاهدات خود در راستای خلع سلاح هسته‌ای بر اساس اصل حُسن‌نیت، ترغیب کند. در دعوی جزایر مارشال علیه بریتانیا که صلاحیت اجباری دیوان را نیز پذیرفته است، جزایر مارشال اعلام کرد بریتانیا تعهدات خود به شرح مندرج در معاهده منع اشاعه هسته‌ای و حقوق بین‌الملل عرفی را «به وسیله قصور در دنبال‌کردن مذاکرات توأم با حُسن‌نیت جهت ایجاد مذاکرات مبنی بر خلع سلاح هسته‌ای در همه ابعاد آن» و «به وسیله اتخاذ تدابیری در جهت بهبود کیفی سیستم سلاح‌های هسته‌ای خود برای حفظ و استقرار آن در آینده‌ای نامعلوم» نقض کرده است (Alvarez-Jimenez, 2017: 2). سرانجام دیوان اشعار داشت که رفتار بریتانیا تضاد نظرات را نشان نمی‌دهد و مبنایی برای تحقق اختلاف میان دو دولت فراهم نیامده است. افزون بر این، در دعوی جزایر مارشال علیه پاکستان و هند نیز به خاطر صلاحیت بر

1. "The Court decided not to decide".

2. Marshall Islands

مبنای نبود اختلاف میان دولت‌ها آرای مشابهی صادر شد (Unal et al 2017: 9-19). از این گذشته، پرونده جزایر مارشال علیه سایر کشورهای دارنده سلاح هسته‌ای، یعنی ایالات متحده آمریکا، اسرائیل، روسیه، فرانسه، کره شمالی و چین، به دلیل عدم قبول صلاحیت دیوان از سوی آن‌ها بی‌نتیجه ماند. به سخن دیگر، پرونده شش کشور یادشده به خاطر نبود مبنای صلاحیتی رضایتی آشکار، از سوی دیوان رد شد (ممتاز و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۰).

با این اوصاف، بعد از پرونده‌های نیوزلند و استرالیا علیه فرانسه، در پرونده جزایر مارشال علیه نه کشور هسته‌ای نیز دیوان در راستای توسعه حقوق بین‌الملل گامی برداشت؛ بدین‌سان، دیوان رویکرد پویایی را در برخورد با آزمایش‌های هسته‌ای و خسارت‌های زیست‌محیطی ناشی از آن در پیش گرفت.

۳. آسیب‌شناسی و ارائه راهکار در زمینه ممنوع‌انگاری آزمایش هسته‌ای در پرتو تحولات اخیر

در این بخش، مهم‌ترین آسیب‌های موجود در نظام حقوق بین‌الملل در زمینه ممنوع‌انگاری آزمایش‌های هسته‌ای معرفی و راهکارهایی ارائه می‌شود.

۳.۱. ابهام در تعریف و قلمرو آزمایش و انفجار هسته‌ای

با وجود انشای اسناد بین‌المللی متعدد در زمینه ممنوعیت انجام آزمایش‌های هسته‌ای، هنوز تعریف و دامنه این آزمایش‌ها تبیین نشده است. در این زمینه، اگرچه انتظار می‌رفت، نویسندگان معاهده منع سلاح هسته‌ای ۲۰۱۷، با تعریف آزمایش هسته‌ای به چنین ابهامی پایان دهند، چالش مذکور همچنان پابرجاست. افزون بر این، در معاهدات مربوط به منع آزمایش هسته‌ای، به ویژه کنوانسیون منع سلاح هسته‌ای ۲۰۱۷، انفجار هسته‌ای نیز تعریف نشده است. در این باره، اگرچه در ماده ۱ معاهده منع کامل آزمایش هسته‌ای چنین مورد اشعار قرار گرفته است که دولت‌های عضو متعهد هستند که از انجام هرگونه انفجار هسته‌ای خودداری کنند ولی در این زمینه، هیچ تعریفی از انفجار هسته‌ای ارائه نشده که این امر باعث شده است نتوان بازدارندگی هسته‌ای را به طرز مناسبی مدیریت کرد. در حقیقت، به لحاظ علمی این امکان وجود دارد تا انفجارهای کوچک هسته‌ای^۱ به شکلی انجام شوند که جز از طریق تدابیر همکاری جویانه^۲ قابل تشخیص نباشند (Medalia, 2008: 20).

1. Tiny nuclear explosions.

2. Cooperative measures.

به هر حال، اگر قرار است نسبت به انجام آزمایش‌های هسته‌ای، بازدارندگی ایجاد شود، نیاز است تا در مرحله نخست، موضوع تعهد برای طرفین معاهده روشن شود؛ وگرنه زمینه برای نقض اهداف اصلی معاهده فراهم می‌شود.

۳.۲. غفلت از مسئولیت مدنی و سازوکار جبران خسارت ناشی از آزمایش‌های هسته‌ای

از مهم‌ترین آسیب‌های حقوق بین‌الملل در برخورد با آزمایش هسته‌ای، نداشتن سازوکار جبران خسارت است. بر این اساس، مسئولیت مدنی^۱ و روش پرداخت خسارت ناشی از انجام آزمایش هسته‌ای در معاهده‌های مربوط به منع آزمایش هسته‌ای مشخص نشده است؛ البته در اینجا ممکن است گفته شود، چون مسئولیت مدنی ناظر بر خسارت‌های هسته‌ای^۲، عنوان مستقلی از کنوانسیون‌های بین‌المللی^۳ را تشکیل می‌دهد، بنابراین نیازی به انشای سازوکار جبران خسارت مستقل در معاهده‌های منع آزمایش هسته‌ای وجود ندارد. در پاسخ باید گفت: از آنجا که ممکن است دولت‌هایی که معاهده‌های منع آزمایش‌های هسته‌ای را امضا کرده‌اند، کنوانسیون‌های مسئولیت مدنی ناظر بر خسارت‌های هسته‌ای را تصویب نکرده باشند، بنابراین بجاست تا معاهدات راجع به ممنوع‌انگاری آزمایش‌های هسته‌ای با رویکرد کامل به انشا درآمده و در نتیجه، سازوکار جبران خسارت مربوط به آزمایش‌های هسته‌ای را در همان سند ترسیم کنند.

۳.۳. شرایط دشوار لازم‌الاجرا شدن

تنها معاهده‌ای که به طور فنی، تمام اشکال انجام آزمایش هسته‌ای را ممنوع‌انگاری کرده، هنوز لازم‌الاجرا نشده است. این موضوع نیز بدان خاطر است که شرایط دشواری برای لازم‌الاجرا شدن آن، تعیین شده است. در این باره، معاهده منع کامل آزمایش هسته‌ای با

1. Civil liability.

2. Civil Liability for Nuclear Damages.

۳. در این باره باید یادآور شد که در روزگار کنونی، مسئولیت مدنی ناظر بر خسارت‌های هسته‌ای موضوع کنوانسیون‌های زیر را تشکیل می‌دهد:

کنوانسیون پاریس ناظر بر مسئولیت شخص ثالث در زمینه انرژی هسته‌ای ۱۹۶۰ و پروتکل تکمیلی بروکسل ۱۹۶۳ (Paris Convention on Third Party Liability in the Field of Nuclear Energy)، کنوانسیون وین ناظر بر مسئولیت مدنی مربوط به خسارت‌های هسته‌ای سال ۱۹۶۳ (Vienna Convention on Civil Liability for Nuclear Damage)، کنوانسیون وین ناظر بر جبران خسارت تکمیلی در قبال خسارت‌های هسته‌ای ۱۹۹۷ (Convention on Supplementary Compensation for Nuclear Damage (CSC))، پروتکل اصلاحی پاریس و پروتکل اصلاحی بروکسل ۲۰۰۴ (Protocol to Amend the Paris Convention on Nuclear Third Party Liability) (تقی‌زاده انصاری، ۱۳۹۳: ۱۷۰).

در برداشتن شرایط اجرایی دشوار، بعد از دو دهه هنوز لازم‌الاجرا نشده است؛ البته با در نظر گرفتن شرایط روز جامعه بین‌الملل، امیدی هم به اجرای معاهده یادشده نمی‌رود؛ زیرا اجرایی شدن آن منوط است به تصویب دولت‌هایی معین که بعید است در آینده‌ای نزدیک با پیوستن به چنین سندی، توازن قدرت هسته‌ای خود را به نفع دیگر دولت‌های هسته‌ای بر هم بزنند. با وجود این، معاهده منع سلاح هسته‌ای که بر ممنوع‌انگاری آزمایش هسته‌ای تصریح کرده، شرایط دشواری را برای لازم‌الاجرا شدن آن انشا نموده است. اگرچه این موضوع سنجیده به نظر می‌رسد، همچنان که پیش‌تر نیز اشاره شد، معاهده منع کامل آزمایش هسته‌ای، تنها به ممنوعیت تمام اشکال انجام آزمایش هسته‌ای اقدام نکرده، بلکه برای پیشگیری و شناسایی آن، اقدام‌های فنی را نیز در کانون توجه قرار داده است. بدین‌سان، راهبرد مناسب برای مقابله با آزمایش هسته‌ای ایجاب می‌کند تا معاهداتی مثل معاهده منع کامل آزمایش هسته‌ای که از تدابیر مناسبی در جهت مقابله با آزمایش‌های هسته‌ای برخوردارند، شرایط اجرایی شدن را بیابند. افزون بر آن، معاهده منع کامل آزمایش هسته‌ای برخلاف معاهده منع سلاح هسته‌ای که توسط هیچ‌یک از کشورهای دارای سلاح هسته‌ای امضا نشده است، به تصویب برخی از کشورهای یادشده رسیده است.^۱ بر این اساس، اگر قرار است معاهدات بین‌المللی در مقام اجرا با مانع روبه‌رو نگردد، ضروری است کنشگران حقوق بین‌الملل با در نظر گرفتن شرایط حاکم بر جامعه بین‌الملل، شرایط ممکن و آسانی را برای لازم‌الاجرا شدن آن‌ها انشا کنند.

۳.۴. امکان انصراف آسان

با نگاهی به مهم‌ترین معاهدات مقابله با آزمایش هسته‌ای، یعنی منع کامل آزمایش هسته‌ای و منع سلاح هسته‌ای، به دست می‌آید که این امکان به سادگی برای دولت‌های عضو معاهده مورد شناسایی قرار گرفته است تا با توسل به شرط انصراف^۲ قراردادی از معاهده‌های یادشده خارج شوند. در این راستا، به موجب ماده ۹ معاهده منع کامل آزمایش هسته‌ای، شرط انصراف ناظر بر موردی است که «رویدادهای غیرمعمول مرتبط با موضوع این معاهده، منافع عالی^۳ دولت عضو را به خطر^۳ انداخته باشد» (Goldblat, 2002: 64). افزون بر این، ماده ۱۷ معاهده منع

۱. در این باره باید گفت: تا زمان نگارش این سطور، معاهده منع جامع آزمایش هسته‌ای به تصویب کشورهای دارای فناوری هسته‌ای همچون ژاپن، فرانسه، بریتانیا، آلمان و روسیه، رسیده است. به نقل از:

To see the current status of this treaty, refer to the following link: <https://www.un.org/disarmament/wmd/nuclear/ctbt/> (Last visit: February 24, 2019)

2. Withdrawal clause

3. "Extraordinary events related to the subjectmatter of this Treaty have jeopardized its supreme interests".

سلاح هسته‌ای نیز درست همین شرایط را برای انصراف از معاهده مورد شناسایی قرار داده است. بنابراین، انشای شرط انصراف با این مضمون، نمی‌تواند راهبرد بازدارنده‌ای را در مقابله با آزمایش‌های هسته‌ای ایجاد کند؛^۱ بدین‌سان، بجاست تا با مبنا قراردادن حفظ و حراست از صلح و امنیت بین‌المللی، شرط انصراف از چنین معاهده‌هایی، حذف یا اجرای آن دشوار شوند تا ترتیبی فراهم شود که دولت‌های عضو معاهده نتوانند به سادگی با انصراف از معاهده، از اجرای تعهدات قراردادی خود استنکاف ورزیده و در مسیر نقض اهداف معاهدات انشایی گام بردارند.

۵. ۳. نارسایی قواعد زیست‌محیطی عرفی حقوق بین‌الملل در تسری به آزمایش‌های هسته‌ای

بر اساس آنچه پیش‌تر نیز اشاره شد، آلودگی رادیواکتیویته^۲ ناشی از انجام آزمایش‌های هسته‌ای، آثار و پیامدهای منفی را نسبت به سلامت موجودات زنده و محیط زیست فراهم می‌آورد. با وجود این، قواعد عرفی حقوق بین‌الملل که دولت‌ها را به عدم ایراد خسارت زیست‌محیطی به سایر کشورها یا مناطق خارج از قلمرو آنها متعهد می‌سازد، هنوز نتوانسته آزمایش‌های هسته‌ای را زیر سیطره خود قرار دهد؛ در این‌باره با بررسی آرای دیوان بین‌المللی دادگستری در پرونده استرالیا و نیوزلند علیه فرانسه و جزایر مارشال علیه نُه کشور هسته‌ای و همچنین قطعنامه‌های سازمان ملل متحد در راستای نقض آزمایش‌های هسته‌ای اخیر کره شمالی، روشن شد که ممنوعیت آزمایش هسته‌ای هنوز در قلمرو قواعد عرفی حقوق بین‌الملل جای نگرفته است. بدین ترتیب، اگرچه امروزه خسارت‌های زیست‌محیطی آزمایش هسته‌ای بر کسی پوشیده نیست، برای آنکه در عمل، ممنوعیت انجام آزمایش هسته‌ای در قلمرو قواعد عرفی حقوق بین‌الملل جای گیرد، لازم است نیازهای روز جامعه بین‌المللی به داشتن محیط زیست سالم و پاسداری از آن برای نسل‌های آینده، مورد توجه کنشگران نظام حقوق بین‌الملل و باور همگانی قرار گیرد.

نتیجه

از مطالعات و بررسی‌های انجام‌شده، برمی‌آید که نظام حقوق بین‌الملل در راه مقابله با آزمایش‌های هسته‌ای به طور شایسته‌ای آماده نشده است. بدین‌سان، اگرچه انتظار بر آن بود تا

۱. در این‌باره گفته شده است، از نظر منطقی درج این قید [Withdrawal clause] در معاهداتی که بر اساس الگوی خلع سلاح استوار شده‌اند، مشکلات زیادی دارد؛ زیرا شاید نتوان چنین قیودی را با هدف و مقصود آن معاهدات سازگار دانست (ساعد، ۱۳۸۲: ۳).

2. Radioactive contamination.

برآمد کنفرانس خلع سلاح در دهه نود قرن بیستم میلادی، به ترسیم مختصات جامعی از یک سند بین‌المللی در قبال ممنوع‌انگاری انجام تمامی اشکال آزمایش‌های هسته‌ای بینجامد، آنچه در عمل اتفاق افتاد، فاصله زیادی با خواسته‌ها و دغدغه‌های جامعه بشری داشت. در واقع، معاهده منع کامل آزمایش هسته‌ای که در سال ۱۹۹۶ با هدف کاستن از کمبودها و نارسایی‌های معاهده منع جزئی آزمایش هسته‌ای، به تصویب برخی از تابعان جامعه بین‌الملل رسید، نتوانست اهداف خود را عملیاتی کند. از این رو، معاهده سال ۱۹۹۶، بعد از گذشت دو دهه هنوز به قدرت اجرایی نرسیده است. البته با توجه به وضعیت روز جامعه جهانی، امیدی هم به اجرایی شدن آن نمی‌رود؛ زیرا شرایط دشواری برای لازم‌الاجرا شدن آن انشا شده است. با این توضیحات، اقدام اخیر کنشگران نظام حقوق بین‌الملل در وضع کنوانسیون منع سلاح هسته‌ای در سال ۲۰۱۷ و به دنبال آن، ممنوعیت آزمایش سلاح هسته‌ای و سایر وسایل انفجاری هسته‌ای مثبت ارزیابی می‌شود. با اینکه معاهده مزبور هنوز از قدرت اجرایی برخوردار نشده است، در سنجش با معاهده منع کامل آزمایش هسته‌ای، از شرایط آسانی برای لازم‌الاجرا شدن برخوردار است. اهتمام به ایجاد تدابیر حمایتی از قربانیان آزمایش‌های هسته‌ای، راهبرد مناسبی است که در کانون توجه قرار گرفته است. البته باید گفت کنوانسیون منع سلاح هسته‌ای در سال ۲۰۱۷ بیشتر بر ممنوعیت استفاده یا تهدید به استفاده از سلاح هسته‌ای تمرکز کرده و در نتیجه، ممنوع‌انگاری انجام آزمایش‌های هسته‌ای به عنوان مسئله‌ای فرعی مدنظر قرار گرفته است؛ در حالی که معاهده منع کامل آزمایش‌های هسته‌ای به صورت مستقل و فنی، ضمن آنکه انجام تمامی صورت‌های آزمایش هسته‌ای را ممنوع اعلام کرده، تدابیری را در خصوص پیشگیری و شناسایی چنین آزمایش‌هایی نیز در دستور کار قرار داده است.

در زمینه قواعد عرفی بین‌الملل نیز حکمی در راستای منع انجام آزمایش‌های هسته‌ای در دست نیست. در این باره، اگرچه خسارت‌های زیست‌محیطی ناشی از انجام آزمایش‌های هسته‌ای، به ویژه آزمایش‌های جوی و زیر آبی، موضوعی انکارناپذیر است و از این منظر، این احتمال مطرح است که قاعده عرفی حقوق بین‌الملل مبنی بر عدم ایراد خسارت زیست‌محیطی به کشورها و مناطق خارج از تحت کنترل، آزمایش‌های هسته‌ای را نیز در زیر سیطره خود قرار دهد، آنچه از طریق بررسی آرای دیوان بین‌المللی دادگستری و پاره‌ای از قطعنامه‌های مربوط به دست آمد، مشخص شد در مقطع کنونی، حکم صریحی مبنی بر ممنوع‌انگاری انجام آزمایش هسته‌ای در بین قواعد عرفی حقوق بین‌الملل وجود ندارد.

بنابراین، باید گفت مهم‌ترین کاستی‌ها و آسیب‌های نظام حقوق بین‌الملل در برخورد با آزمایش‌های هسته‌ای عبارت‌اند از: عدم انشای مسئولیت مدنی و سازوکار جبران خسارت ناشی از انجام آزمایش‌های هسته‌ای، نبود تعریف شفاف از آزمایش و انفجار هسته‌ای و تعیین

قلمرو آن، پیش‌بینی شرایط دشوار برای اجرایی‌شدن معاهدات مربوط به ممنوع‌انگاری آزمایش هسته‌ای، امکان انصراف از معاهده و نارسایی قواعد زیست‌محیطی عرفی حقوق بین‌الملل در تسری نسبت به آزمایش‌های هسته‌ای.

بر این اساس، از آنجا که تا برگزاری کنفرانس مربوط به بازنگری پیمان منع گسترش سلاح‌های هسته‌ای در سال ۲۰۲۰، فرصت اندکی باقی است، پیشنهاد می‌شود کنشگران نظام حقوق بین‌الملل با آسیب‌شناسی و تمرکز بر کمبودها و نارسایی‌های مربوط به کنوانسیون منع جامع آزمایش هسته‌ای، چهارچوب مناسبی را برای ممنوع‌انگاری انجام تمامی اشکال آزمایش‌های هسته‌ای مورد انشا قرار دهند.

منابع

الف) فارسی

۱. ضیایی بیگدلی، محمدرضا و همکاران (۱۳۸۷). *آراء و نظریات مشورتی دیوان بین‌المللی دادگستری* (ترجمه). چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.
۲. پوره‌اشمی، سید عباس؛ ازغند، بهاره (۱۳۹۲). *حقوق بین‌الملل محیط زیست*. چاپ اول، تهران: انتشارات دادگستر.
۳. تقی‌زاده انصاری، مصطفی (۱۳۹۳). *حقوق بین‌الملل محیط زیست*. چاپ اول، تهران: انتشارات خرسندی.
۴. حسینی آزاد، سید علی؛ محمدی، مهرداد (۱۳۹۳). *حمایت از محیط زیست در مخصصات مسلحانه از منظر حقوق بین‌الملل*. چاپ اول، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش.
۵. رجبی، عبدالله؛ ترازوی، نسرين (۱۳۹۴). «اجرای موقت معاهده منع جامع آزمایش هسته‌ای و اثر آن بر ایران». *دوفصلنامه مطالعات حقوق انرژی*، شماره ۲، ص ۱۸۵ - ۲۱۶.
۶. ساعد، نادر (۱۳۸۱). «معاهده و سازمان منع جامع آزمایش‌های هسته‌ای: از آموزه‌های سیاسی تا آموزه‌های حقوقی». *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران*، شماره پیاپی ۵۰۹، ص ۱۹۹ - ۲۲۷.
۷. _____ (۱۳۷۸-۱۳۷۹). «مقدمه‌ای بر معاهده منع جامع آزمایش‌های هسته‌ای (CTBT)». *نشریه سیاست دفاعی*، شماره ۲۹ و ۳۰، ص ۱ - ۳۷.
۸. _____ (۱۳۸۲). «چشم‌انداز حقوقی خروج کره شمالی از معاهده عدم گسترش سلاح‌های هسته‌ای». *نشریه سیاست دفاعی*، شماره ۴۲، ص ۱ - ۲۸.
۹. شاو، ملک (۱۳۹۲). *حقوق بین‌المللی محیط زیست*. ترجمه و تحقیق علی مشهدی و حسن خسروشاهی، چاپ اول، تهران: انتشارات خرسندی.
۱۰. غریب‌آبادی، کاظم (۱۳۸۳). «با مروری بر معاهده‌ها و کنفرانس‌های منع آزمایش‌های هسته‌ای «N.P.T» و «C.T.B.T» در ترازوی نقد». *فصلنامه راهبرد*، شماره ۳۴، ص ۸۳ - ۱۰۸.
۱۱. محمدی، عادل؛ محمودی، هزار (۱۳۹۷). *کنترل خلع سلاح و منع به‌کارگیری مجرمانه آن در حقوق بین‌الملل*. چاپ اول، تهران: انتشارات خرسندی.
۱۲. ممتاز، جمشید (۱۳۹۰). *حقوق بین‌الملل، سلاح‌های کشتار جمعی*. ترجمه و تحقیق امیرحسین رنجبریان، چاپ اول، تهران: نشر میزان.
۱۳. ممتاز، جمشید؛ عزیزاده، مسعود؛ زرریشان، شهرام (۱۳۹۵). «تأملی دوباره بر اصل رضایی بودن صلاحیت در عملکرد دیوان بین‌المللی دادگستری». *مجله حقوقی بین‌المللی*، شماره ۵۵، ص ۹ - ۳۰.

(ب) خارجی

14. Alvarez-Jimenez, A (2017). "The international law gaze: Marshall Island v United Kingdom": 1-14.
15. Council, N. R., et al (1997). *Research Required to Support Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty Monitoring*. National Academies Press: 1-150.
16. Dahlman, O., et al (2009). *Nuclear Test Ban: Converting Political Visions to Reality*. Springer Netherlands: 1-250.
17. Dahlman, O., et al (2011). *Detect and Deter: Can Countries Verify the Nuclear Test Ban?*. Springer Netherlands: 1-271.
18. Davis, K. M (2016). "Hurting More than Helping: How the Marshall Islands' Seeming Bravery against Major Powers Only Stands to Maim the Legitimacy of the World Court". *Minn. J. Int'l L*, Vol 25: 79-125.
19. Denis, A (2018). "The Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons. Disarmament, Peace and Development". *Emerald Publishing Limited*, Vol 27: 63-65.
20. Dupont, D. G (2004). "Nuclear explosions in orbit". *Scientific American*, Vol 290(6): 100-107.
21. Fihn, B (2017). "The logic of banning nuclear weapons". *Survival*, Vol 59(1): 43-50.
22. Franck, T. M (1975). "Word Made Law: The Decision of the ICJ in the Nuclear Test Cases", *The American Journal of International Law*, Vol 69(3): 612-620.
23. Fukui, Y (2017). "CTBT: Legal Questions Arising from Its Non-Entry into Force Revisited". *Journal of Conflict and Security Law*, Vol 22(2): 183-200.]
24. Goldblat, J (2002). *Arms Control: The New Guide to Negotiations and Agreements with New CD-ROM Supplement*. SAGE Publications: 1-396.
25. Hansen, K. A (2006). *The Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty: An Insider's Perspective, Stanford Law and Politics*. Stanford University Press: 1-233.
26. Medalia, J (2008). "Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty: Issues and Arguments". *Congress Research Service*. 12/3/2008.
27. Medalia, J (2010). *North Korea's 2009 Nuclear Test: Containment, Monitoring, Implication*. DIANE Publishing Company: 1-34.
28. Mian, Z. (2016). "A step toward what? Nuclear weapons, the test ban, and a world without nuclear testing". *The Nonproliferation Review*, 23(3-4): 301-315.
29. Nystuen, G., et al (2014). *Nuclear weapons under international law*. Cambridge University Press: 1-524.
30. Rietiker, D (2017). "The (Il?)legality of Nuclear Weapons Tests Under International Law—Filling the Possible Legal Gap by Ensuring the Comprehensive Test Ban Treaty's Entry into Force". *The American Society of International Law*, Vol (21)3:1-5.
31. Schwelb, E (1964). "The Nuclear Test Ban Treaty and international law". *American Journal of International Law*, Vol 58(3): 642-670.
32. Sciences, N. A., et al (2002). *Technical Issues Related to the Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty*. National Academies Press: 1-96.
33. Unal, B., et al (2017). *The Humanitarian Impacts of Nuclear Testing*. International Security Department: 1-38.